

УДК 811.11`42

Лещенко Г. В.

кандидат філологічних наук, доцент,
Черкаський державний технологічний університет
anles_ua@ukr.net

СУЧАСНА КОГНІТИВНА НАРАТОЛОГІЯ: НАПРЯМИ І ПРІОРИТЕТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Анотація

У статті досліджуються етапи розвитку когнітивної наратології та характеризуються перспективні напрями наратологічних досліджень. Особлива увага присвячена розгляду ключового поняття наратологічного аналізу – поняття наративної структури. Наративна структура осмислюється як динамічна структура, що ґрунтується на зміні стану персонажів або трансформації початкової ситуації, що спричиняє різку зміну вектору дії. Вивчення наративної структури передбачає системний аналіз її формальних та змістовних аспектів.

Ключові слова: когнітивний, наратологія, наративна структура, когнітивно-дискурсивний, ментальна репрезентація

Summary

In the article the stages of the development of Cognitive Narratology are presented and the perspective trends of narratological research are characterized. Special attention is given to the investigation of the key concepts of narratological analysis, narrative structure is amidst them. Narrative structure is conceptualized as a dynamic structure based on the transformation of characters' state or initial situation, that may cause the abrupt change of the action directing. The analysis of the narrative structure envisages the systemic approach to its formal and content aspects.

Key words: cognitive, narratology, narrative structure, cognitive and discursive, mental representation

“Наративний” поворот у розвитку сучасної науки в цілому, що відбувся у 80-х роках ХХ ст. і став частиною загального “лінгвістичного”, “риторичного”, “інтерпретативного” повороту, затвердив положення про те, що функціонування різноманітних форм знання може бути осмислене лише через розуміння їх наративної, оповідної природи, внаслідок чого поняття “наратив” отримало статус міждисциплінарного фундаментального поняття як у соціально-гуманітарних, так і в природничих сферах наукового знання. Нові можливості розкриття особливостей мовного втілення і мовленнєвої реалізації оповіді, що ґрунтується на побудові “історії” (*story*), надає когнітивно-дискурсивна парадигма лінгвістичного знання, яку вважають східноєвропейською варіацією когнітивізму [3, 7].

Когнітивний ракурс вивчення наративу передбачає, що опис його мовних структур враховує їх кореляцію із когнітивними структурами людської свідомості, що відбиває навколишній світ у вигляді ментальних репрезентацій. Нові сфери наукового знання, що з'явилися в останні

десятиліття – когнітивна поетика, когнітивна стилістика, когнітивна наратологія та ін. – акцентували увагу на провідній ролі когнітивної діяльності людини у процесі породження та сприйняття художнього тексту.

Сфера аналізу когнітивної наратології охоплює численні аспекти когнітивної діяльності учасників літературної комунікації, але найбільш продуктивними на сьогодні є дослідження (1) наративної перспективи у фікціональних і нефікціональних текстах (У. ван Пір, С. Четмен, Д. Херман); (2) процесів формування ментальних репрезентацій у свідомості персонажів та функціонування текстових підказок, що викликають певні інференції у свідомості читача (Дж. Бут, Д. Коен, А. Палмер, Л. Зуншайн); (3) емоцій та емоційного дискурсу, шляхів їх активування певними типами наративних текстів (Д. Херман, П. Хоган); (4) спектру когнітивних процесів, що підтримують читацькі інференції щодо часово-темпорального профілю конкретного “світу історії” (*storyworld*), а також критеріїв визначення поняття наративності (М. Флудернік, Р. Герріг, М.-Л. Райан); (5) текстуальних і когнітивних факторів, що впливають на виникнення ефекту наративного саспенсу, цікавості та збентеження і ширше – на стратегії обробки текстової інформації, що спричиняють ці афективні реакції (М. Перрі, М. Стернберг) та ін. [детальніше див. 10].

Метою статті є систематизація існуючих уявлень про сучасні напрями досліджень когнітивної наратології як складової загального когнітивно-дискурсивного формату наукового пізнання. Поставлена мета передбачає розв’язання таких **завдань**: 1) проаналізувати еволюцію теорії наративу; 2) визначити пріоритети розвитку вітчизняних та зарубіжних наратологічних студій; 3) окреслити ключові поняття наратологічного аналізу.

Наприкінці ХХ ст. активне вивчення наративу призвело до формування численних теорій і концепцій, серед яких найбільш конструктивними, на думку дослідників [5], є такі: теорії російських формалістів (В. Пропп, Б. Ейхенбаум, В. Шкловський); діалогічна теорія наративу, що ґрунтується на теоретичних засадах М. Бахтіна; теорії “нової критики” (Р. П. Блекмер); неоарістотеліанські теорії (Чиказька школа – Р. С. Грейн, У. Бут); психоаналітичні теорії (З. Фрейд, К. Берк, Ж. Лакан); герменевтичні і феноменологічні теорії (Р. Інгарден, П. Рікер); структуралістські, семіотичні і тропологічні теорії (К. Леві-Стросс, Р. Барт, Ц. Тодоров, А. Греймас, Ж. Женетт, Х. Уайт); марксистські і соціологічні теорії (Ф. Джеймсон); теорії читацького сприйняття (В. Ізер, Х. Р. Яусс); постструктуралістські і деконструктивістські теорії (Ж. Дерріда, П. де Ман). Слід зазначити, що незважаючи на беззаперечну різноплановість та різноаспектність підходів до вивчення наративу і пов’язаних з ним

понять, спільною рисою цих теорій є намагання визначити фундаментальні, смислоутворюючі принципи оповіді.

Одночасно з нарративним поворотом, який значною мірою вплинув на характер розвитку більшості соціально-гуманітарних дисциплін, відбулося ще одне важливе зрушення в загальнонауковій парадигмі, яке отримало назву “когнітивістського” (або “когнітивного”) повороту. На думку Д. Хермана [див. 8, 48], сутність цього повороту полягала в тому, що наратологія почала переорієнтацію на опис когнітивних факторів створення і функціонування наративу (передумови вивчення яких вже простежувались у розробках шкіл структурного та морфологічного аналізу), активно використовуючи при цьому теоретичний арсенал когнітивної лінгвістики та результати емпіричних когнітивних досліджень.

Як зазначає М. Флудернік [там само, 48-49], когнітивний поворот у наратології став закономірною реакцією на зміни у загальнолінгвістичній парадигмі ХХ ст., вплив якої на розвиток теорії наративу видається автору цілком очевидним: структуралізм поклав початок становленню класичної наратології; генеративна лінгвістика обумовила розквіт текстової граматики; семантика і прагматика створили підґрунтя для теорії мовленнєвих актів; лінгвістика тексту дала поштовх розвитку конверсаційного аналізу та критичного дискурс-аналізу; і, нарешті, когнітивна лінгвістика сприяла становленню когнітивної наратології. Когнітивна лінгвістика акцентувала увагу дослідників на значущості схем та прототипів, що існують у свідомості людини й представлені в мовних структурах і наративах як репрезентаціях людського досвіду.

Унаслідок когнітивного повороту вивчення наративу продовжилось у двох напрямках: з одного боку, це аналіз людського сприйняття дій та подій, що містяться в оповіді; з іншого – дослідження структур, які передаються (*transmitted*) текстом, та верифікація цих структур на предмет їх відповідності загальним когнітивним параметрам або фреймам [там само, 49]. В той же час розвиток когнітивної парадигми визначив два різних методологічних підходи до вивчення оповіді як такої: представники першого підходу зосередились на конверсаційному аналізі та аналізі усних наративів як прототипів письмових, у тому числі художніх, текстів; інші, виходячи з припущень конструктивістів про взаємозв'язок “текст – читач”, сконцентрували зусилля на емпіричному аналізі читацького “занурення” у текст [7, 2-3; 8, 49].

В цілому, серед досягнень посткласичної зарубіжної наратології можна згадати: розробку цілої низки методик наративного аналізу (від підходів, заснованих на теорії можливих світів, до інформаційно-орієнтованих та медіа-технологічних підходів (М.-Л. Райан 1991, 1992, 2001); мультидисциплінарні дослідження, що поєднують філософські, лінгвістичні розвідки та розробки конверсаційного аналізу (Д. Херман 1995, 2002); когнітивно-культурологічні дослідження (А. Нюнінг 1997,

2000); емпіричні наратологічні дослідження (М. Бортолуссі і П. Діксон 2003); органіцистично-історичний підхід (М. Флудернік 1996, 2003); впровадження положень риторики і етики у дискретну наратологічну парадигму (У. Бут 1983, 1988; Дж. Фелан 1989, 1996; П. Рабінович і М. Сміт 1998); екстраполяцію засад наративної теорії на сфери вивчення різноманітних засобів інформації та жанрової специфіки (У. Вулф 2002, 2003) [див. 8].

Щодо вітчизняної традиції аналізу наративних текстів, слід зазначити, що роботи останніх десятиліть демонструють появу різних форм і методів досліджень, що передбачає застосування інноваційного підходу до розуміння художнього твору як “певної ментальності”, специфічного сприйняття автором дійсності та його відношення до реальності, що втілені крізь призму світобачення і світовідчуття письменника [4, 214]. У руслі такого підходу детально розглядаються особливості художнього мислення автора, зафіксовані за допомогою символічних та метафоричних знаків, вписаних у текстову тканину його творів (О. Воробйова, О. Кагановська); розробляються принципи когнітивної теорії образності (Л. Белєхова) та поетико-когнітивного аналізу художнього тексту (В. Ніконова); визначається специфіка модерністського і постмодерністського художнього дискурсу (О. Бабелюк, М. Ткачук); досліджуються наративні прийоми (С. Волкова) та вибудовуються наративні схеми (І. Бехта); аналізується відповідність дискурсивних і текстових характеристик художнього наративу як такого (В. Андрєєва).

У площині вивчення семантики художнього тексту когнітивний поворот у лінгвістиці мав серйозний вплив на ту галузь філологічних досліджень, яку у вітчизняному мовознавстві прийнято називати лінгвопоетикою [1]. Як зазначає засновник школи української когнітивної поетики О. Воробйова, розвиток когнітивно-дискурсивної парадигми обумовив появу численних студій художньої семантики, присвячених вирішенню двох основних питань: 1) яким чином поетична мова та художні форми, а також сприйняття поетичного, і ширше – художнього, тексту визначаються характером концептуалізації (тобто осмислення світу людиною), а також специфікою когнітивних процесів раціональної й емоційної обробки інформації; та 2) чим відрізняється художнє осмислення світу від осмислення світу повсякденною свідомістю, враховуючи те, що остання має принципово творчий характер [там само].

Нова парадигма в наратології – когнітивна наратологія – створює запит на новий методологічний інструментарій, який дозволить встановити і описати зв'язок наративу як семіотичного знаку з мисленням, його концептуальними структурами, когнітивними операціями, принципами структурування знання та обробки інформації.

При цьому ключовим поняттям, що використовують у теорії наративу, є поняття **нарративної структури**.

В історії наратології перші спроби опису структури наративу пов'язують з античною традицією літературного аналізу, головні принципи якого були викладені у “Поетиці” Аристотеля: 1) наратив є “імітація” або “репрезентація” дій (*mimesis praxeos*); 2) ця “репрезентація” спрямована на те, щоб викликати емоції (зокрема, співчуття та страху); 3) “правильні” (*well-formed*) фабули організовані як певне “ціле” (*holos*), що має початок, середину і кінець. Ці три ключові риси, на думку сучасних дослідників [7, 1], дозволяють скласти базове уявлення про організацію наративу, характеризуючи його крізь призму темпоральності: події, що оповідаються, послідовно розгортаються у часі; емоції страху та співчуття фокусують читацьку увагу на наближенні фінальної розв'язки; єдність репрезентації забезпечує катафорична функція початку та анафорична функція кінця.

Підґрунтя будь-якого наративу складає зміна стану персонажу та / або трансформація початкової ситуації, що передбачає різку зміну спрямування дії (перипетію, за Аристотелем). Таких поворотів у нарративній послідовності може бути декілька: “початковий стан → руйнування → новий стан → руйнування → новий стан → ... → фінальний стан (рівновага)”. Кожний новий стан одночасно є і відправним пунктом, і завершальним, а також є прикладом тимчасової рівноваги між “до та після”, між минулим та майбутнім [9, 521]. Іншими словами, структура наративу передбачає “необхідність певної динаміки станів, зовнішньої або внутрішньої, що є результатом діяльності персонажів” [2, 97]. Ця діяльність підпорядкована певній логіці розвитку подій і обумовлена глобальною темою наративу (розкриття таємниці, набуття бажаного об'єкту, викриття злочинця, розвиток особистих відношень та ін.), де кожному персонажу приписується своя рольова функція.

У сучасних дослідженнях базова структура наративу розглядається, як правило, у двох перспективах: як нарративна послідовність оповідних подій (формальні аспекти) та як тематично зумовлена ситуаційна модель (змістовні аспекти). Разом з цим, деякі вчені, зокрема М. Бамберг і В. Марчман, справедливо вказують на необхідність розробки комплексного, системного підходу до вивчення структури нарративного тексту – підходу, що дозволяє висвітлити як формальні, так і змістовні аспекти нарративної організації, головним принципом формування якої є одночасне “скріплення” (*binding*) та “розгортання” (*unfolding*) історії від рівня локальної когезії до рівня глобальної ієрархії [6, 279]. Поділяючи цю думку, ми вважаємо, що результатом такого підходу має стати побудова універсальної моделі наративу, структурні принципи якої відповідатимуть як загальним критеріям нарративності, так і вимогам

жанрової специфіки оповіді. Розробка принципів такої моделі є темою окремого наукового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воробйова О. П. Когнітивна поетика в Україні: напрями досліджень [Електронний ресурс] / О. П. Воробйова // Актуальні проблеми романо-германської філології в Україні та Болонський процес : [матеріали Міжнародної наукової конференції] / Чернівецький нац. ун-т імені Ю. Федьковича, 25-26 листопада 2004 р. – Чернівці : ЧНУ, 2004. – С. 37–38. – Режим доступу : http://uaclip.at.ua/KOGNITIVNA_POETIKA_V_UKRAYINI_2004pdf.pdf
2. Евстигнеева Н. В. Модели анализа нарратива [Электронный ресурс] / Н. В. Евстигнеева, О. А. Оберемко // Человек. Сообщество. Управление. – 2007. – № 4. – С. 95–107. – Режим доступа : http://chsu.kubsu.ru/arhiv/2007_4/2007-4_EvstigneevaOberemko.pdf
3. Морозова О. І. Лінгвальні аспекти неправди як когнітивно-комунікативного утворення (на матеріалі сучасної англійської мови) : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.04 / Морозова Олена Іванівна. – Х., 2008. – 491 с.
4. Савчук Р. І. Когнітивна нарратологія в контексті нових дослідницьких орієнтирів сучасної лінгвістики тексту [Електронний ресурс] / Р. І. Савчук // Проблеми семантики слова, речення та тексту. – 2013. – Вип. 31. – С. 214–220. – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/pssrtt_2013_31_29.pdf
5. Трубина Е. Г. Нарратология: основы, проблемы, перспективы : [материалы к спецкурсу] [Электронный ресурс] / Е. Г. Трубина. – Екатеринбург : Изд-во Ур. ун-та, 2002. – 103 с. – Режим доступа : <http://forum.myword.ru/index.php?files/file/2035-narratologija-osnovi-problemi-perspektivi-materiali-k-specialnomu-kursu/>
6. Bamberg M. Binding and Unfolding: Towards the Linguistic Construction of Narrative Discourse / M. Bamberg, V. Marchman // Discourse Processes. – 1991. – 14. – P. 277–305.
7. Baroni R. Introduction: The Many Ways of Dealing with Sequence in Contemporary Narratology / R. Baroni // Narrative Sequence in Contemporary Narratologies / [ed. by R. Baroni, F. Revaz]. – Columbus : Ohio State University Press, 2016. – P. 1–11.
8. A Companion to Narrative Theory / [ed. by J. Phelan and P. J. Rabinowitz]. – Oxford : Blackwell Publishing, 2005. – 592 p.
9. Franzosi R. Narrative Analysis – Or Why (And How) Sociologists Should be Interested in Narrative [Electronic resource] / R. Franzosi // Annual Review of Sociology. – 1998. – Vol. 24. – P. 517–554. – Mode of access : <https://www.jstor.org/stable/223492>
10. Herman D. Cognitive Narratology [Electronic resource] / D. Herman // The Living Handbook of Narratology. – 2013. – Mode of access : http://wikis.sub.uni-hamburg.de/lhn/index.php/Cognitive_Narratology

Стаття надійшла до редакції 21 травня 2017 року